

گذری بر تاریخ ترجمه و تفسیرهای ترکی قرآن مجید
مهدی الهیاری تبریزی*

از نخستین اقوامی که در میانه‌های سده اول هجری، دین مبین اسلام را با آغوش باز پذیرفته و مسلمانی پیشه کردند، ترکان بودند.^۱ آنان بر همین اساس رسم الخط عربی را در نوشته‌های خود به کار بردند، در حالی که طبق سنگ‌نبشته‌های اُرخون،^۲ تالاس و ینی‌سئی^۳ – برجای‌مانده در آسیای میانه و غرب چین (سین‌کیانگ) – ترکان دارای خط مخصوصی با ریشه آرامی – سامی، موسوم به الفبای رونی تۆرکی / گوگ تۆرک بودند.^۴

* بر خود لازم می‌دانم از استاد گرامی مرتضی کریمی‌نیا، که برای به ثمر رسیدن این نوشتار، منابع متعددی از ترجمه‌های ترکی قرآن مجید را در اختیارم گذاشتند، و نیز به خاطر استفاده فراوان از نظرات بکر استاد محترم حمید احمدزاده تشکر و قدردانی نمایم.

۱. تاریخ الامم والملوک، ابی جعفر محمد بن جریر طبری، ج ۶ ص ۴۸۳-۵۲۲، لایدن، ۱۸۸۵م؛ الکامل فی التاریخ، عزالدین بن اثیر، ج ۴، ص ۵۷۹-۵۹۱، ج ۵، ص ۲۱، مطبعه بولاق، قاهره، ۱۳۰۲ هجری.

2. Emek Üşenmes, "Türkçe İlk Kur'an Tercümesi ve Tercümedeki İslâmî Terimlerin Türkçe Karşılıkları Üzerine", in: *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 1, 2006. pp. 89-99; Nihad sâmi Banarlı, *Resimli Türk edebiyatı tarihi*, İstanbul, 1974; Ahmet Sefercioğlu, *Türk dili tarihi*, İstanbul, 1970-1977.

۳. کتیبه‌های بازمانده در این نواحی، به سده‌های اول - چهارم هجری / هفتم - یازدهم میلادی تعلق دارند، و با پیشینه‌های جغرافیایی و سیاسی گوناگون، کهن‌ترین اسناد زبان ترکی هستند. این کتیبه‌های منسجم و طولانی، امکان تجزیه و تحلیل در جزئیات ساختاری زبان ترکی را فراهم می‌کنند.

4. İbrahim Kefesoğlu, *Türkler Tarihi*, İstanbul, 1978. pp. 263-265; G. Hazai, "Turkish Languages", in: *Encyclopedia of islam*, Second Edition, Leiden, 1979; Ahmet Zeki Velidi Toğan, *Türkler Tarihi*,

پیش از معرفی ترجمه و تفسیرهای ترکی قرآن مجید، لازم است نخست به یکی از زوایای ساختار تاریخی زبان ترکی اشاره شود. در طول تاریخ دهها شاخه از تنه اصلی زبان ترکی منشعب شده است.^۱ امروزه حدود ۲۱ زبان زنده و مکتوب ترکی با ادبیات مستقل وجود دارد که هر کدام گونه‌های خاص ادبی خود را دارند، و بیش از دویست میلیون گویشور به زبانهای شاخه گرفته از ترکی مادر سخن می‌گویند.^۲

زبان ترکی در آغاز به دو گروه اصلی هون غربی و شرقی تقسیم شده است. ترکی آذربایجانی و استانبولی (عثمانی) از گروه هون غربی با شاخه اغوز / غز هستند. با توجه به این تقسیم‌بندی، ترکی آذربایجانی و استانبولی ابتدا به عنوان یک زبان واحد بوده و بعدها به خاطر شرایط خاص اقلیمی و جغرافیایی، از هم فاصله گرفته و به صورت یک زبان مستقل با ساختارهای نحوی و رسم الخط مخصوص به خود درآمده‌اند. به همین سبب، اشتراکات عمیق تاریخی، لفظی و زبانشناختی فراوانی در آنها دیده می‌شود.^۳

شکل‌گیری امروزی زبان ترکی استانبولی، بیشتر در اوایل دوره امپراطوری و خلافت عثمانی بوده در حالی که ظهور و صعود زبان ترکی آذربایجانی، به زمان مجموعه حکایات دده‌گورگود باز می‌گردد.^۴ امروزه این نوشتار، میراث تاریخی، فرهنگی و تصدیق اصالت زبانهای ترکی آذربایجانی، استانبولی و ترکمنی محسوب می‌شود.^۵

→
İstanbul, 1981. p. 200; Mehmet Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul, 1981; Nihad Sami Banarlı, *Resimli Türk edebiyati tarihi*, İstanbul, 1974.

1. Raven, 1956. in: *World Bibliography of Translations of the Meanings of the Holy Qur'an, -printed Translations: 1515-1980*, Research Center For Islamic History, art and Culture; Prepared by İsmet Binark-Halit Eren, Edited with Introduction by Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul, 1986. XCIX+880+34 pp.

2. G. Hazai, "Turkish Languages", in: *Encyclopedia of islam*, Second Edition, Leiden, 1979.

3. Ahmet Zeki Velidi Toğan, *Türkler Tarihi*, İstanbul, 1981. p. 200.

4. F. Zeynalov and Samat Alizāda, *Kitabi Dada Qorqud*, Baku, 1988; Hamid Arashlı, *Kitabi Dada Qorqud*, Baku, 1977; Constantin Aleksanrowich Inostrantsev, "Korkud v istorii I legendy" (Qorqud in: History and Legend), *Otdel'nyi ottisk iz Zapisok Vostochnogo Otdeleniia Imperatorskogo Russkogo Arkheologicheskogo Obschestva*, T. XX, Russian text, Sankt-petersburg, 1970. p. 7.

۵. تاریخ ترکان آسیای میانه، واسیلی [ولادیمیروویچ] بارتولد (۱۸۶۹-۱۹۳۰م)، ترجمه دکتر غفار حسینی، توس، تهران، ۱۳۷۶.

گذری بر تاریخ ترجمه و تفسیرهای ترکی قرآن مجید ۲۹ □

در برخی از منابع کهن اسلامی، به آشنایی اعراب با ترکان اشاره شده است. همچنین در اشعار برخی شاعران عصر جاهلیت، مانند نابغه ذبیانی (متوفای ۶۰۴ م) اُعشی (متوفای ۴ هجری) و نیز از ابوطالب، عموی پیامبر اکرم (ص) مطالبی نقل شده که در آن از گوگ‌تورک (ترکان آسمانی) سخن رفته است.^۱ همچنین به چادر اعتکاف پیامبر اکرم (ص) موسوم به قُبَّة تَرْکِیَّة اشاره شده است.^۲

نخستین اثر شناخته‌شدهٔ مکتوب ترکی شرقی، مثنوی دینی - اخلاقی قوتادغوبیلیگ،^۳ اولو یوسف خاص حاجب بلاساغونی است که در ۶۶۴۵ بیت در بحر متقارب مثنی مقصور، به سال ۴۴۸ هجری در زمان دولت قراخانیان^۴ سروده شده است. این اثر از حیث ساخت و بافت منظوم و داستانی خود، اولین اثر ادبی ترکی - اسلامی به شمار می‌رود.

یکی دیگر از آثار مورد توجه ادبیات ترکی - اسلامی، کتاب عتبه الحقایق ادیب احمد بن محمود یوکنکی است. این اثر اخلاقی، ترجمهٔ بیشتر آیات قرآن مجید به ترکی شرقی را در خود جای داده است.^۵

1. Ahmet Zeki Velidi Toğan, *Türkler Tarihi*, İstanbul, 1981. p. 74, 435.

۲. بحار الأنوار، علامه مولی محمد باقر مجلسی، مؤسسه الوفا، ج ۱۷، ص ۱۷۰، ج ۲۰، ص ۱۸۹، بیروت، ۱۹۸۳؛ صحیح بخاری، ابی عبد الله محمد بن اسماعیل بن ابراهیم ابن المغیره بن بردزبه البخاری الجعفی، دارالطباعة العامرة، ج ۲، ص ۱۶۴، بی‌تا، استانبول؛ صحیح مسلم، ابی الحسین مسلم بن الحجاج ابن مسلم القشیری النیسابوری، ج ۱، دارالفکر، ص ۸۲۵، بی‌تا، بیروت؛ مجمع البیان فی تفسیر القرآن، امین الاسلام ابی علی الفضل بن الحسن الطبرسی، مؤسسه الأعلمی للمطبوعات، ج ۲، ص ۲۶۹، بیروت، ۱۴۱۵ ق / ۱۹۹۵ م.

3. Abdulkadir Inan, "Yusuf Has Hacib ve eseri Kutadgu Bilig üzerine notlar", (Yusuf Khas Hajib and comment on Kutadgu Bilig), *Türk Kültürü*, 98, 1970. pp. 44-58; Yusuf Khas Hajib, *Wisdom of Royal Glory (Kutadgu Bilig) A Turco Islamic Mirror for Princes*. Translated with and introduction and notes, by Robert Dankoff: The Chicago University Press, Chicago and London, 1983. pp. 2-35; *Kutadgu Bilig*, Neşre Hazırlayan: K. Eraslan & O. Serkaya & N. Yüce, Index, III, İstanbul, 1974. pp. 1-4; H. Ozden, & O. Elcioglu, "Sample from 11th Century: Kutadgu Bilig and the Four Principles of Bioethics", *Iranian J Publ Health*, Vol. 37, No. 2, 2008. pp. 112-119.

۴. قراخانیان (Karahanlılar) یا ایلک‌خانیان / آل‌افراسیاب سلسله‌ای از ترکان بودند که از سدهٔ سوم تا هفتم هجری بر آسیای میانه و قسمتی از نواحی غرب چین حکومت کردند. رک: سلسله‌های اسلامی، کلیفورد ادموند، ترجمه فریدون بدره‌ای، مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی، ص ۱۷۳، تهران، ۱۳۷۱.

5. Edib Ahmed b. Mahmud Yüknēkī, *Atebetü'l-İhākāyık*, İstanbul, 1951.

دیوان حکمت خواجه احمد یَسوی،^۱ نخستین عارف شناخته شده تُرک، معروف به پیر تُرکستان، یکی دیگر از آثار منظوم دینی برجای مانده به زبان ترکی شرقی است که در سال ۵۴۵ هجری نوشته شده است. در این اثر نیز ترجمه بسیاری از آیات قرآن مجید به ترکی شرقی (منظوم) درج شده است.^۲

همچنین اولین دایرة المعارف تألیف شده در جهان با قید تاریخ، دیوان لغات التُرك،^۳ محمود [بن حسین] کاشغری است که در تاریخ ۴۵۱ هجری نگارش یافته است. این اثر شامل مجموعه لغات گسترده، و شرح مبسوطی از زبانهای ترکی قرن پنجم هجری و پیش از آن است. امروزه این نوشتار منبع پرارزشی برای تحقیقات زبانشناسی و تۆرکولوژی به شمار می‌رود.^۴

دیرینه‌ترین آثار قرآنی زبان ترکی، قصص الانبیای^۵ قاضی برهان‌أغلو نصرالدین رابغوزی در مناقب پیامبران است که در سال ۷۱۰ هجری به نظم و نثر کتابت شده است. نسخه خطی این اثر قرآنی، امروزه در گنجینه کتابخانه کاخ‌موزه توپقاپی‌سارای^۶ استانبول نگهداری می‌شود.^۷

1. Hoca Ahmet Yesevî, Ocak Yayınları, Ankara, 1995; Hayati Bice, *Pir- i Türkistan Hoca Ahmed Yesevi*, İnsan Yayınları, İstanbul, 2011. s. 408.

2. Ahmet Ceferoğlu, *Türk dili tarihi*, İstanbul, 1970-1977; Mehmet Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul, 1981; Nihad Sami Banarlı, *Resimli Türk edebiyatı tarihi*, İstanbul, 1974.

3. Maḥmūt, b. Ḥusayn Kāshgharī, *Divānū Lūgat-it-Türk Tercümesi*, tr. Besim Atalay, Ankara, 1985-1986.

۴. دیوان لغات التُرك، محمود [بن حسین] کاشغری، ترجمه محمود دبیرسیاقی، پژوهشگاه علوم انسانی، تهران، ۱۳۷۲.

5. Ar. Iskhakova, *Kysas el-anbiya bi*, Nasreddina Rabguzi, Kazan, 2005; Aysu Ata, *Kisasü'l-Enbiya I (Giriş-Metin-Tıpkıbasım); Kisasü'l-Enbiya II Dizin*, TDK Yayınları, Ankara, 1997; *ibid*, "Rabgūzî'nin Kisasü'l-Enbiyâ'sında Nazmın Gücü", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 2:117-12, 2008; Naile Hacıyeva, "Rabguzi'nin Kisasü'l-Enbiya Eserinin Bakü Yazması", *Türk Dili*, Ekim, 1994. s. 514; Seyyid Abdullah Envar, *Fihrist-i Noseh-e Hattî*, Kitabhane-i Millî İnan, Tahran, 1379 sh; Avni Gözütok, "Rabguzi, Kisasü'l-Enbiyâ: XIX. Yüzyıla Ait Bir Kazan Yazması", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, C:15, 2008. s. 3.

6. Topkpaı Sarayı Müzesi Kütüphanesi.

7. Muhammad Hamidullah, *Kuran-I kerim tarihi ve türkce tercumeler bibliyografyası*, İstanbul, 1965; János Eckmann, Eastern Turkic translations of the Koran, in: *Studia Turcica*, ed. L. Ligeti,

□ ۳۱ گذری بر تاریخ ترجمه و تفسیرهای ترکی قرآن مجید

نسخه دیگری از این اثر قرآنی به شماره MS 760-773 در کتابخانه جان ریلاندز منچستر محفوظ است.^۱

* * *

درباره نخستین ترجمه ترکی قرآن مجید، برخی محققان علوم قرآنی از جمله احمد زکی ولیدی طوغان، با ارائه دلایل و مستندات زبانشناختی و تاریخی، معتقدند که در میان حلقه مترجمان تفسیر طبری،^۲ عالمانی از ترکان اسپیجاب / اسفیجاب (سایرام) و مَبوس ماوراءالنهر نیز مشارکت داشته‌اند که همزمان با ترجمه فارسی، به زبان ترکی نیز برگردان نموده‌اند.^۳ دسته‌ای دیگر از پژوهشگران، همچون عبدالقادر اینان و محمد فؤاد کؤپرؤلؤ، کتابت اولین ترجمه ترکی قرآن مجید را مربوط به نیمه اول قرن پنجم هجری می‌دانند.^۴

→

1971; idem, *Middle Turkic glosses of the Rylands interlinear Koran translation*, Budapest, 1976; Nihad Sami Banarlı, *Resimli Türk edebiyati tarihi*, İstanbul, 1974.

1. Alphonse Mingana, "An Old Turki Manuscript of Koran", Reprinted by Permission From The Bulletin of the John Rylands Library, Manchester, in: *The Moslem World*, April, 1915.

۲. این اثر از نخستین ترجمه‌های رسمی تفسیر قرآن کریم به شمار می‌رود. منصور بن نوح سامانی (حک: ۳۵۰-۳۶۶)، از علمای ماوراءالنهر، اولین بار درباره جواز به فارسی برگرداندن تفسیر طبری استفتاء کرد و ایشان — که گویا هژده یا نوزده تن بودند — گفتند که خواندن و نوشتن تفسیر قرآن کریم به فارسی برای کسی که عربی نمی‌داند، رواست. رک: ترجمه تفسیر طبری، به تصحیح و اهتمام حبیب یغمایی، انتشارات دانشگاه تهران، ج ۱، ص ۵، طهران، ۱۳۳۹-۱۳۴۴ش.

3. Ahmet Zeki Velidi Toğan, "The Earliest Translation of Quran into Turkish", in: *İslam Tetkikleri Enst Dergisi*, iv, 1964. pp. 1-19; Hidayet Aydar, *Kur'anıkerimin Tercümesi Meselesi*, İstanbul, 1996; Seyfettin Erşahin, "Sovyetler Birliğinde Kur'an'a Yaklaşımlar", *İslami Araştırmalar*, Ankara, 1996. pp. 231-232; Poonawala, 1990. p. 162; Karimi-Hakkak, 1998. p. 515, in: *Qur'an Translation: Discourse, Texture, and Exegesis*, By Hussein Abdul-Raof, Richmond, Curzon, 2001. xiv+197pp; Halil İbrahim Usta, *XIII. Yüzyıl Doğu Türkçesi İle Yazılmış Anonim Kur'an Tefsirinin Söz ve Şekil Varlığı*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1989; Halil İbrahim Usta-Ebulfez Amanoğlu, *Orta Asyada Bulunmuş Kur'an Tefsirinin Söz Varlığı (XII-XIII. Yüzyıllar)*, TDK Yayınları, Ankara, 2002.

4. Abdulkadir Inan, "Eski Kur'an Tercümelernin Dili Meselesi", *Türk Dili Dergisi*, vol, I, no.7, April, 1952. pp. 395-398; Mehmet Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul, 1981; Baymirza Hayit, "Sovyetler Birliğinde İslam Araştırmalarının Temayülleri", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, İstanbul, 1986. pp. 41-183; M. Cunbur, "Kur'an-ı Kerim-in Türk dilinde basılmış tercüme ve tefsirleri", *Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi*, 1961-62; id, *Türkçe Kur'an tefsir ve çevirileri bibliyografyası*, in: Yeni Yayınlar, 4, 1959.

ترجمه و تفسیرهای ترکی قرآن از سده پنجم تا هفتم هجری

در برخی از منابع دیرین، به نسخه‌هایی از ترجمه قرآن به ترکی کهن (شرقی) در سده پنجم و ششم هجری اشاره شده است.^۱ چندین ترجمه ترکی قرآن مجید با لهجه قراخانی، جغتایی، قبیچاق و اغوز (ترکی شرقی) در گنجینه کتابخانه‌های: مؤسسه مطالعات شرقی آکادمی علوم روسیه،^۲ کتابخانه جان ریاندز منچستر،^۳ کتابخانه سلیمانیه مسجد حکیم‌اعلی علی پاشای استانبول^۴ و موزه بریتانیا^۵ نگهداری می‌شود. در بیشتر این ترجمه‌ها، علاوه بر به‌کارگیری گسترده واژگان عربی، ساختارهای نحوی جملات و دستور زبان ترکی نیز حفظ شده است.^۶

1. "Manchester Hs. der Quranübersetzung als Quelle ersten Ranges für mitteltürkische Studien", Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes, 62, 1969. pp. 280-283; Ahmet Zeki Velidi Toğan, "The Earliest Translation of Quran into Turkish", in: *Islâm Tetkikleri Enst Dergisi*, iv, 1964. pp. 1-19; "Quran and the Turks", *Journal of the International Islamic Conference*, London, 1968. pp. 36-39.
2. Institute of Oriental Studies Russian Academy of Sciences.
3. János Eckmann, *Middle Turkic Glosses of Rylands Interlinear Koran Translation*, Budapest, 1976, *Bibliotheca Orientalis Hungarica*, XXI. For comments by Robert Dankoff and A. J. E. Bodrogligeti, see Ta 10.2348 and Ta 13.2048; Alphonse Mingana, "An Important Old Turki Manuscript in The John Rylands Library", Manchester, April, 1915.
4. Süleymaniye Kütüphanesi Hekimoğlu Ali Paşa Camii.
5. British Museum.
6. Mehmet Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul, 1981; M. Lings, *The Qur'ân*, Oxford, 1976; Ahmet Zeki Velidi Toğan, "The Earliest Translation of Quran into Turkish", in: *Islâm Tetkik-*

ترجمه‌های ترکی قرآن مجید از سده هفتم تا یازدهم هجری

از سده هفتم تا یازدهم هجری، چندین ترجمه ترکی قرآن مجید صورت پذیرفته که می‌توان آنها را به ترجمه و تفسیرهای مفصل، موجز و منظوم / مسجع تقسیم کرد. یکی از قدیمی‌ترین ترجمه‌های موجود ترکی قرآن کریم به قرن هفتم هجری بازمی‌گردد. این مصحف مترجم به لهجه‌ای از زبان ترکی کتابت شده، که امروزه گویشوران آن در آسیای میانه و ماوراءالنهر زندگی می‌کنند. این ترجمه ۳۴۳ برگگی قرآن مجید، در بخش

نسخه‌های خطی کتابخانه آستان قدس رضوی در مشهد نگهداری می‌شود. قابل ذکر است که این نسخه، ترجمه اُزبکی هشت سوره نخست قرآن مجید را نیز به پیوست دارد که در سال ۶۴۷ هجری توسط عبدالقادر بن طاهر بغدادی انجام گرفته است. دیگر نسخه خطی این قرآن مترجم ترکی- اُزبکی، در آکادمی علوم ازبکستان در تاشکند محفوظ است.^۱

→ *leri Enst Dergisi*, iv, 1964; Zeeya Bunyadov and Vaseem Memmedaliyav, *Kur'anikerim*, Azar nashr, Baku, 1992. xxv; János Eckmann, *Middle Turkic glosses of the Rylands interlinear Koran translation*, Ed. E. Schutz, with preface in English by L. Legeti. Budapest: Akadémiai Kiadó (The Publishing House of the Hungarian Academy of Sciences), 1976. (Bibliotheca Orientalis Hungarica, 21). 359 pp. [Also in New York: International Publications Service].

1. A. A. Semenov, *Sobraine Vostochnikh Rukopisey Akademi Nauk Uzbekskoy SSSR*, Tashkent, 1952. vo I. p. 55, no 2870; Emek Üşenmez, "Orta Asya (Anonim) Kuran Tercümesi Üzerinde Özbekistan'da Yapılmış Bir İnceleme", <An Analysis on the Central Asia Quran Translation Studied in Uzbekistan> Kazakbay Mahmudov, *Turky Tefsir* (XII-XIII asr), Taşkent, 2000. 64s+Tipkibasim, Turkish Studies - International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Volume 6/4 Fall, 2011. p. 981-986, TURKEY.

یکی از مشهورترین ترجمه‌های ترکی قرآن مجید، که معرکه آرای پژوهشگران علوم قرآنی و زبان‌شناسان قرار گرفته، ترجمه‌ای است که در زمان پادشاهی ابوسعید بهادرخان بن أُلجایتو، (حک: ۷۱۶-۷۳۶ هجری) از ایلخانان ایران، در سال ۷۳۴ هجری، به دست محمد حاج دولتشاه در شیراز - شهر شعر و غزل فارسی - صورت پذیرفته است!^۱ این مصحف مترجم ۲۵۰۰ کلمه‌ای، امروزه به شماره T 73 در گنجینه «موزه آثار ترک و اسلام»^۲ استانبول نگهداری می‌شود.^۳

نسخه خطی این ترجمه مهم و تأثیرگذار، نخستین بار از طرف یک

واقف خیراندیش، به آرامگاه ایوب سلطان (ابو ایوب انصاری) در استانبول وقف شده و در سال ۱۹۲۲م از طرف «مؤسسات وقفیه» به «موزه آثار ترک و اسلام» منتقل گردیده است.

1. János Eckmann, "Kur'ânın Doğu Türkçesile Tercümelere", trans. Ekrem ral. I. Edebyat Fakültesi, *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, vol, XXI, 1973. pp. 15-24; Ahmet Zeki Velidi Toğan, "The Earliest Translation of Quran into Turkish", in: *İslam Tetkikleri Enst Dergisi*, iv, 1964. pp. 1-19; Zeeya Bunyadov and Vaseem Memmedaliyav, *Kur'anikerim*, Azar nashr, Baku, 1992. xxv.

2. Türk Ve İslam Eserleri Müzesi=TIEM.

3. Mustafa Najat Sefercioğlu, *World Bibliography of Translation of the Holy Qur'an in manuscript form*, İstanbul, 1998; Samuel M. Zwemer, *Translations of the Koran*, 1915, vol, vxxi; János Eckmann, "Eastern Turkic translations of the Koran", *Studia Turcica*, ed. L. Ligeti, Budapest, 1971. pp. 149-159; Ahmet Zeki Velidi Toğan "Quran and the Turks", *Journal of the International Islamic Conference*, London, 1968. pp. 36-39.

گذری بر تاریخ ترجمه و تفسیرهای ترکی قرآن مجید □ ۳۵

در خاتمه این ترجمه ترکی قرآن مجید، مطالبی از نسخ به ترکی شرقی با لهجه اغوز درج شده که ترجمه فارسی آن چنین است:

«این مصحف شریف به دست غلام درگاه، محتاج و ضعیف خطاکار، امیدوار به عفو پروردگار، محمد الحاج دولتشاه الشیرازی در تاریخ ۷۳۴ هجری استنساخ و تذهیب شد».^۱

نسخه خطی کهن دیگری از ترجمه ترکی شرقی با لهجه جغتایی قرآن مجید، به شماره ۲۹۳ (۴۸ سابق) در گنجینه کتابخانه آستان قدس رضوی در مشهد محفوظ است که مشتمل بر یک ترجمه تحت‌اللفظی و ترجمه موزون / مسجع تفسیری است. (تصویر شماره ۱/۲)

این نسخه از ابتدای سوره «ص» تا پایان قرآن کریم را دربر دارد، و در تاریخ دهم شعبان ۷۳۷ هجری به خط ثلث، نسخ و رقاع ترکستانی کتابت شده است. کاتب این مصحف مترجم، محمد بن شیخ یوسف الاباری، معروف به سیدالخطاط است.^۲ (تصویر شماره ۱/۱)

یکی دیگر از کهن‌ترین ترجمه‌های کامل ترکی قرآن مجید، در تاریخ ۷۶۴ هجری صورت پذیرفته و نسخه خطی آن امروزه به شماره ۹۵۱ در گنجینه نسخ خطی کتابخانه سلیمانیه مسجد حکیم اغلو علی پاشای استانبول نگهداری می‌شود.^۳

□

1. Abdülkadir Erdoğan, "Kur'an Tercümelerinin Dil Bakımdan Değerleri", akiflar Dergisi, C. 1, Ankara, 1938. s. 47-48.

2. David James, Qur āns of the Mamluks, London, 1988. no 58, p. 244;

راهنمای گنجینه قرآن، احمد گلچین معانی، انتشارات کتابخانه آستان قدس، ص ۱۰۷، مشهد، ۱۳۴۷ش.

3. Abdülkadir Erdoğan, "Kur'an Tercümelerinin Dil Bakımdan Değerleri", akiflar Dergisi, C. 1, Ankara, 1938. s. 47-48.

در سال ۱۹۱۴م نسخه خطی آسیب‌دیده‌ای از ترجمه قرآن مجید به ترکی شرقی، در فرغانه / کارشی ترکستان (ازبکستان امروزی)، توسط محقق، مورخ و قرآن‌پژوه تُرک، احمد زکی ولیدی طوغان کشف شد که امروزه به ترجمه آسیای میانه / گنم نامشهور است.

برخی محققان از جمله طوغان، اِکمان، بارتولد، کُپرولُ، اینان، بُروگُف، سیمونُف، ساغول، آردُغان، ذوالفقار و محمدأف درباره این ترجمه ترکی قرآن تحقیق و اظهار نظر کرده‌اند. عده‌ای از آنان احتمال می‌دهند که این نسخه، توسط یکی از وابستگان لجنه زمخشری^۱ در خوارزم ماوراءالنهر تألیف شده یا حداقل تأثیر فراوانی از

آن گرفته است. امروزه نسخه خطی این ترجمه ارزشمند به شماره ۳۳۲/۲۴۷۵ در گنجینه کتابخانه موزه آسیایی سن پترزبورگ (لنینگراد) نگهداری می‌شود.^۲

۱. ابوالقاسم محمود بن عمر بن محمد خوارزمی زمخشری (۴۶۷-۵۳۸ هجری)، ملقب به جارالله، متولد زمخشر خوارزم از نواحی داش‌حوض (ترکمنستان امروزی)، یکی از عالمان تُرک جهان اسلام در زمینه تفسیر و حدیث در سده ۵ و ۶ هجری است. امروزه دست‌نوشته‌ای با ارزش از وی به ترکی کهن در دسترس است. رک:

Liutsian Ippolito ich Klimowich, "Eine Zamahsari handschrift mit altturkischen", *Islamica*, 2, 1926. pp. 1-4.

2. A. A. Semenov, *obruine Vostochnikh Rukopisey Akademii Nauk U bekskoy R, Tashkent*, 1952. vo I. p. 55, no 2870; Emek Üşenmez, "Orta Asya (Anonim) Kur'an Tercümesi zer nde zbekistan'da apılmış Bir İnceleme", <An Analysis on the Central Asia Quran Translation Studied in zbekistan Kazakbay Mahmudov, *Turkiy Tefsir* (XII-XIII asr , Taşkent, 2000.

گذری بر تاریخ ترجمه و تفسیرهای ترکی قرآن مجید □ ۳۷

یکی دیگر از ترجمه‌های دیرین ترکی قرآن مجید، مربوط به قرن نهم هجری است. این نسخه علاوه بر ترجمه تحت‌اللفظی قرآن به ترکی قراخانی، حاوی تفسیری با ویژگی ترکی جغتایی و خوارزمی است. نسخه خطی این مصحف شریف، امروزه در کتابخانه موزه آسیایی سن‌پترزبورگ قرار دارد.^۱ (تصویر شماره ۲/۱، ۲/۲)

ترجمه‌های ترکی عثمانی قرآن مجید

نخستین ترجمه‌های ترکی عثمانی قرآن مجید در آناتولی، پس از سقوط سلاجقه روم و ظهور سلاطین عثمانی، در آغاز قرن هشتم هجری صورت گرفته است. بیشترین نسخه‌های خطی موجود آن، مشتمل بر ترجمه و تفسیر سوره‌های کوتاه قرآن کریم است.^۲

→
64s Tıpkıbasım, Turkish Studies - International Periodical for the Languages, literature and History of Turkish or Turkic, Volume 6 4 Fall, 2011. pp. 981-986, T RKE ; János Eckmann, Middle Turkic glosses of the Rylands interlinear Koran translation. Ed. E. Schutz ith preface in English by L. Legeti. Budapest: Akad miai Kiad The Publishing House of the Hungarian Academy of Sciences , 1976. Bibliotheca Orientalis Hungarica, 21 . 359 pp. Also in e ork: International Publications Service. ; Manchester Hs. "der Quranübersetzung als Quelle ersten Ranges für miteltürkische Studien", Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes, 62, 1969. pp. 280-283; A. K. Borovkov, eksika rednea iatskogo tefsira II- II , Moskva, 1963. s. 5; . Bartold, "Ein Denkmal aus der Zeit der Verbreitung der Islams in Mittelasien", sia Ma or II, 1, 1925. 3; Abdülkadir Erdoğan, "Kur' n-ı Ker m Tercümelerinin Dil Bakımından Değerleri", akıflar Dergisi, 1938. c. I; Abdülkadir İnan, "Eski Türk e Kur'an Tercümesi", Türk Dili I, 6, isan, 1952; Abdülkadir İnan, "Şeybanlı zбекler açına Ait Bir açatayca Kur'an Tefsiri", TD -Bellekten, 1962. s. 61-62; Ahmet Zeki Velidi Togan, "Londra ve Tahran'daki İsl m azmalardan Bazılarına Dair", İsl m Tetkikleri Enstitüsü Dergisi III, 1959-1960. s. 135; Hamza Zülfikar, " açatayca Bir Kur'an Tefsiri", Türkolo i Dergisi, c. 6, sy. 1, 1974. s. 179; Aysu Ata, Türk e İlk Kur'an Tercümesi-Karahanlı Türk esi, Türk Dil Kurumu ayınları, Ankara, 2004; ülden Sağol, Hare m Türk esi atr rası Kur an Tercümesi, Giriş, Metin, lük e Tı kbasım, Harvard niversitesi akındoğu Dilleri ve Medeniyetleri Bölümü ayınları, 1993.

1. Abdulkadir İnan, "Eski Kur'an Tercümelernin Dili Maselesi", Türk Dili Dergisi, vol, I, no 7, April, 1952; János Eckmann, "Kur'ânın Doğu Türk esile Tercümeleri", trans. Ekrem ral. I. . Edebyat Fakültesi, Türk Dili e Edebiyatı Dergisi, vol. xxi, 1973. pp. 15-24; ibid, "Die kiptschaische Literature", hilologiae Turcicae undamenta, iesbaden, 1965. vol. II; Ahmadagha Ahmadov, ukat al- ur an, Baku, 1994.

2. zcan Tabaklar, "Amme Cüzü Tefsiri", M. A. Thesis, I. . Edebiyat Fakültesi, osyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1987. p. 53.

اساس تفسیری بیشتر ترجمه‌های انجام گرفته در این اعصار آناتولی، تفسیر ابواللیث سمرقندی است.^۱ ترجمه‌های احمد داعی، ابوالفضل موسی بن حاج حسین بن عیسی الایزنیقی، با عنوان انفس الجواهر (۸۳۳ق) و احمد بن محمد (ابن عربشاه ۸۵۴ق)^۲ از این جمله‌اند.

یکی از مهم‌ترین ترجمه و تفسیرهای ترکی عثمانی قرآن مجید به نام تبارکه تفسیری است که در سال ۷۳۱ هجری به نام سلیمان پاشا از پسران بیگلربیگی آناتولی، ارهان‌بای کتابت شده است. نسخه خطی این ترجمه تفسیری، امروزه به شماره ۴۵ در گنجینه کتابخانه دانشکده ادبیات زبان ترکی در استانبول نگهداری می‌شود.^۳

یکی دیگر از قدیمی‌ترین این ترجمه‌ها، در سال ۸۲۶ هجری با عنوان سوره مملک تفسیری^۴ است که توسط مصطفی بن محمد بن احمد القونوی صورت گرفته است.^۵

1. Ali Emir, Ebu l- eys `emerkandî'ye atfedilenler, millet Kütüphanesi, nr. Türk 18-19, İstanbul.
۲. ترجمه ترکی تفسیر ابی الیث، احمد بن محمد بن ابراهیم دمشقی رومی حنفی شهاب الدین ابو محمد، ابن عربشاه (۷۹۱-۸۵۴ق). رک: هدیة العارفین، اسماعیل پاشا بغدادی، دار احیاء التراث العربی، ج ۱، ص ۱۳۵، بیروت، ۱۹۵۱م؛ تفسیر القرآن، ابواللیث سمرقندی، به کوشش عبدالرحیم احمد زقه، بغداد، ۱۴۰۵ق.
3. Mustafa Bilge, İlk Osmanlı Medreseleri, İstanbul, 1984.
4. Sure-I Mulk Tefsiri.
5. Ahmet Ateş, "Burdur-Antalya ve Havalisi Kütüphanelerinde Bulunan Türkçe, Arabça ve Farsça Bazı Mühim Eserler", Türk Dili ve Edebyat Dergisi, 2, 1948. pp. 91-171.

یکی دیگر از این ترجمه‌های مهم تحت‌اللفظی ترکی عثمانی، ترجمه‌ای است که در سده نهم هجری به خط محمد بن حمزه، با تذهیب زیبایی کتابت شده است. متن کامل این ترجمه با تصحیح دکتر احمد طوپال‌اُغلو به زبان امروزی ترکی استانبولی، برگردان و منتشر شده است. همچنین در مورد ویژگیهای این ترجمه، رساله علمی مفیدی همراه با منابع و مأخذ تفصیلی، در یک جلد از طرف وی به چاپ رسیده است.^۱

از دیگر ترجمه‌های صورت گرفته مهم این دوره، ترجمه و تفسیر جواهر الاصداف است که به دستور بیگلربیگی آناتولی (جانداراوغولاری)،

اسفندیاری‌ای (۱۳۹۲-۱۴۴۳م)، برای یادگیری و تحصیل علوم قرآنی پسرش ابراهیم‌بای، تدوین شده است.^۲

1. Ahmet Topaloğlu, *Kurân Tercümesi*, <Muhammed Bin Hamza, xv. Yüzyıl Başlarında Yapılmış> Araştırma ve İnceleme Eserleri: I, Kültür Bakanlığı. ibid, "Muhammed b. Hamza (15. Asır)", *Kur'an Çevirisi*, İstanbul, 1976.

2. Ibid, "Kurân-ı Kerim'in İlk Türkçe Tercümeleri ve Cavâhirü'l Asdâf", *Türk Dünyası Araştırmaları*, no. 27, 1983. pp. 20-59; ibid, "Cevâhirü'l-asdâf Üzerinde Yapılan Çalışmalar ve Zajaczkowski'nin Eseri", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, sy. 2, 1986. s. 161-183.

این نسخه برای اولین بار در سال ۱۹۳۷م توسط محقق و کتابشناس لهستانی آنانیاس زاگایفسکی، شناسایی و در کتاب مطالعات زبان ترکی عثمانی، بخش ترجمه قرآن در آناتولی معرفی گردیده است.^۱ نسخه خطی این ترجمه و تفسیر دو جلدی، امروزه به شماره ۱۹۱ در بخش نسخ خطی کتابخانه ایاصوفیای استانبول نگهداری می شود. گفتنی است که این اثر، از حیث ساختهای زبان ترکی اهمیت فراوانی دارد.^۲

در سال ۱۹۴۰م چندین ترجمه ترکی عثمانی قرآن مجید، در منطقه تاریخی چاناق قلعه ترکیه به دست آمد که مربوط به سده هفتم تا دهم هجری هستند. یکی از این ترجمه های کامل، در سال ۹۴۹ هجری صورت پذیرفته است. این مصحف مترجم

تحت اللفظی، فصلهای متعددی در باب قرائات و فضایل قرآن به پیوست دارد.^۳

1. Ananias Zajaczkowski, *Studia nad Językiem Staroosmānskim II. Wybrane Rozdziały z Anatolijско tureckiego Przkeldu Koranu*, Krakow, 1937.

2. Ahmet Topaloğlu, "Kurān-ı Kerim'in İlk Türkçe Tercümeleri ve Cavāhirü'l Asdāf", *Türk Dünyası Araştırmaları*, no. 27, 1983. pp. 20-59; *ibid*, "Cevāhirü'l-Asdāf Üzerinde Yapılan Çalışmalar ve Zajaczkowski'nin Eseri", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, sy. 2, 1986. s. 161-183.

3. Necati Alkan, "Turkish translations of the Koran", *The Muslim World*, (Hartford, CT, USA) 28, 1938. pp. 394-399.

گذری بر تاریخ ترجمه و تفسیرهای ترکی قرآن مجید □ ۴۱

در میان کتابهای خطی موزه قونیه در ترکیه نیز چندین قرآن با ترجمه ترکی نگهداری می‌شود که عبارتند از:

۱. ترجمه خضر بن شاهین، که در زمان سلطان مراد دوم (حک: ۸۲۴-۸۵۵ هجری) نگارش یافته است.

۲. ترجمه حسین بن حسن، ۹۶۵ هجری، که از طرف سنان پاشا به نام اسمهان سلطان وقف موزه گردیده است.

۳. ترجمه محمد بن یوسف آغری بُز، ۹۶۸ هجری، که از طرف بیگلربیگی قرامان، حسن پاشا وقف شده است.

۴. ترجمه قرآن بدون نام کاتب، قرن دهم هجری، که از آرامگاه شمس تبریزی در قونیه وقف موزه گردیده است.

۵. ترجمه و تفسیر قرآن مولوی شیخ اسماعیل بن احمد الأَنْقَرُوی، با عنوان فاتحه تفسیری (فتوحات عینیة)^۱، که در تاریخ ۱۰۳۰ هجری به خط نسخ کتابت شده است. (تصویر شماره ۴)

۶. تفسیر آیه الكرسي شیخ الاسلام اسعد افندی، که به خط نستعلیق زیبا در سال ۱۱۶۴ هجری در زمان سلطان محمود خان غازی کتابت شده است. (تصویر شماره ۳/۲، ۳/۱)

۷. ترجمه ناصح بغدادی، که در سال ۱۱۷۶ هجری صورت گرفته است.

۸. ترجمه منظوم النظم المبین فی الآیات الاربعین^۲ اثر اُخچی زاده محمد شاهی، به خط شهباز بن شعبان، که به تاریخ ۱۰۵۱ هجری، ۲۵۲ برگ در استانبول انجام گرفته است.^۳

۱. فاتحه تفسیری (فتوحات عینیة)، رسم الخط عربی، ترکی عثمانی، ۲۲۰ صفحه، استانبول ۱۳۲۸ هجری / ۱۹۱۰م.

۲. النظم المبین فی الآیات الاربعین، به اهتمام حافظ رفیع، رسم الخط عربی، ترکی عثمانی، دارالطباعة العامرة، بی‌تا، استانبول.

3. *World Bibliography of Translations of the Meanings of the Holy Qur'an, -printed Translations: 1515-1980*, Research Center For Islamic History, art and Culture; Prepared by İsmet Binark-Halit Eren, Edited with Introduction by Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul, 1986; Ekmeleddin İhsanoğlu and Mustafa Najat Sefercioğlu (eds), *World Bibliography of the Translations of the Holy Qur'an in manuscript form*, İstanbul, 2000.

آمار نسخه‌های خطی ترجمه‌های ترکی قرآن مجید در کشورهای مختلف

ترکیه ۱۴۰۲ ترجمه؛ مصر ۹۲ ترجمه؛ آلمان ۶۱ ترجمه؛ یوگوسلاوی (بوسنی، کرواسی و صربستان) ۳۱ ترجمه؛ روسیه ۲۲ ترجمه؛ فرانسه ۲۱ ترجمه؛ ایران ۱۵ ترجمه؛ عراق ۱۲ ترجمه؛ انگلستان ۱۱ ترجمه؛ واتیکان ۱۱ ترجمه؛ الجزایر ۱۰ ترجمه.^۱

در طول تاریخ پیدایش و زایش زبان ترکی استانبولی (عثمانی)، ترجمه و تفسیرهای فراوانی از قرآن به زبان ترکی پدید آمدند که به نظر برخی از پژوهشگران، تعداد ترجمه‌های این مصاحف خطی، بیش از ۱۷۰۰ مصحف کامل و منتخب است.^۲

□

فهرست ترجمه‌های ترکی قرآن مجید

یکی از فهرستهای نسخ خطی ترجمه‌های ترکی قرآن مجید، به همت دکتر ماجد یاشار اُغلو، توسط انتشارات ریاست عامه امور دینی در آنکارا چاپ و منتشر شده است.^۳ فهرست مختصر دیگری از نسخه‌های خطی ترکی قرآن کریم، در کتاب علوم قرآنی عثمان کسکی اُغلو درج گردیده است.^۴

همچنین فهرست دیگری با عنوان کتابشناسی جهانی نسخه‌های خطی ترجمه‌های قرآن مجید در سال ۲۰۰۰م توسط پروفیسور اکمل‌الدین احسان اُغلو و مصطفی نجات سفرجی اُغلو به زبان انگلیسی در استانبول چاپ و منتشر شده است.^۵

1. *World Bibliography of Translations of the Meanings of the Holy Qur'an, -printed Translations: 1515-1980*, Research Center For Islamic History, art and Culture; Prepared by İsmet Binark-Halit Eren, Edited with Introduction by Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul, 1986.

2. Ekmeleddin İhsanoğlu and Mustafa Najat Sefercioğlu (eds), *World Bibliography of the Translations of the Holy Qur'an in manuscript form*, İstanbul, 2000; Macit Yaşoğlu, *Kura'n-ı Kerim Bilgileri; Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Terceme ve Tefsirleri Bibliyografyası*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1991; Osman Keskiöğlu, *Kur'an-ı kerim Bilimleri*, Ankara, 1989. p. 512.

3. Macit Yaşoğlu, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Terceme ve Tefsirleri Bibliyografyası*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1991.

4. Osman Keskiöğlu, *Kur'an-ı kerim Bilimleri*, Ankara, 1989. p. 512.

5. Ekmeleddin İhsanoğlu and Mustafa Najat Sefercioğlu (eds), *World Bibliography of the Translations of the Holy Qur'an in manuscript form*, İstanbul, 2000.

گذری بر تاریخ ترجمه و تفسیرهای ترکی قرآن مجید ۴۳ □

نیز فهرست ترجمه‌های ترکی قرآن کریم موجود در کتابخانه بوردور — آنتالیای ترکیه را دکتر احمد آتش در نشریه ادبیات زبان ترکی منتشر نموده است.^۱

فهرست مهم دیگری با عنوان کتابشناسی جهانی ترجمه‌های قرآن کریم: ترجمه‌های چاپی

سالهای ۱۵۱۵-۱۹۸۰م به کوشش عصمت بینارق و خالد آرن و ویرایش پروفیسور اکمل‌الدین احسان‌اغللو در مرکز تحقیقات تاریخ، هنر و فرهنگ اسلامی (ایرسیکا)،^۲ در سال ۱۹۸۶م به زبان انگلیسی در استانبول به چاپ رسیده است.

در این مجموعه فهرست ترجمه و تفسیرهای ترکی، به صورتهای کامل، منتخب و ناقص نزدیک به ۱۰۰ صفحه از کتاب را به خود اختصاص داده است.^۳

منتخبی از این اثر، با ترجمه و نگارش محمد آصف فکرت به فارسی نیز ترجمه شده است.^۴

□

1. Ahmet Ateş, "Burdur-Antalya ve Havalisi Kütüphanelerinde Bulunan Türkçe, Arabça ve Farsça Bazı Mühim Eserler", *Türk Dili ve Edeyat Dergisi*, 2, 1948. pp. 91-171.

2. Research Centre for Islamic, Art and Culture (IRCICA).

3. *World Bibliography of Translations of the Meanings of the Holy Qur'an, printed Translations: 1515-1980*, Research Center For Islamic History, art and Culture; Prepared by İsmet Binark-Halit Eren, Edited with Introduction by Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul, 1986.

۵. کتابشناسی جهانی ترجمه‌ها و تفسیرهای قرآن مجید به شصت و پنج زبان ۱۵۱۵-۱۹۸۰م، ترجمه و نگارش محمد آصف فکرت، بنیاد پژوهشهای اسلامی آستان قدس رضوی، چاپ اول، مشهد، ۱۳۷۳. رک: ترجمان وحی، سال دوم، شماره اول، شهریور ۱۳۷۷، شماره پیاپی ۳، ص ۱۲۰؛ همان، سال چهاردهم، شماره دوم، پاییز و زمستان ۱۳۸۹، شماره پیاپی ۲۸، ص ۱۲۴، «اخبار ترجمه، تهیه و تنظیم مرتضی کریمی‌نیا».

نخستین ترجمه‌های چاپی قرآن مجید

بر خلاف نظر اکثر محققان، مبنی بر چاپ اولین ترجمه ترکی قرآن مجید در سال ۱۸۴۲م در قاهره، راقم این سطور در تحقیقات خود به یک ترجمه و تفسیر ترکی قرآن مجید دست یافت که در تاریخ ۱۲۴۱ هجری / ۱۸۲۶م با عنوان تفسیر سوره حجرات تألیف جودت افندی (مدرس)، در استانبول چاپ و منتشر شده است.

در مقدمه این اثر، نویسنده از چندین ترجمه و تفسیر ترکی قرآن مجید نام می‌برد که در استانبول به طبع رسیده است.^۱ این مطلب نشان می‌دهد که سلاطین عثمانی، حدود یک قرن قبل از انقراض خلافت، با چاپ و انتشار ترجمه و تفسیر ترکی قرآن مجید، آن‌چنان که مشهور است، مخالف نبوده و این امر در دارالخلافة استانبول رایج بوده است.^۲

به نظر هارتموت بویتسین،^۳ محقق، قرآن‌پژوه و نویسنده مدخل ترجمه‌های قرآن در دائرة المعارف قرآن، چاپ و انتشار ترجمه و تفسیر قرآن در میانه قرن نوزدهم میلادی در سراسر جهان اسلام بسیار تأثیرگذار بود. ترجمه‌های ترکی قرآن مجید از سال ۱۸۶۵م به بعد در استانبول به چاپ رسیده است.^۴

1. Devdat Efendi Müderris , *Tefsîr-i sûre-i Hudûr t*, Turkish, İstanbul, 1241 A.H 1826. in: John Kingsley Birge "Turkish translations of the Koran", The Muslim World, Hartford, CT, SA 28, 1938. pp. 394-399.

۲. یکی از دلایل ممنوعیت چاپ ترجمه ترکی قرآن مجید در برهه‌ای از زمان آخرین خلیفه عثمانی، سلطان عبدالحمید دوم، سوءاستفاده برخی افراد مغرض از ترجمه قرآن و مطرح کردن مسائل انحرافی بود. ر.ک: ترجمه القرآن الکریم، غرض للسیاسة و فتنة فی الدین، محمد بن مصطفی بن محمد سید أحمد الهیباوی (متوفای ۱۳۶۲ق)، مطبعة نهضة مصر، قاهره، ۱۳۵۰ق؛ عمررضا کخاله، معجم المؤلفین، دمشق، ۱۹۶۷م.

۳. هارتموت بویتسین متولد ۱۹۴۶م در آلمان، استاد مطالعات اسلامی و زبانهای سامی در دانشگاه ارلانگن است که تاکنون مقالات و کتابهای بسیاری در حوزه مطالعات قرآنی تألیف کرده است. ر.ک: «ترجمه آلمانی قرآن کریم به قلم هارتموت بویتسین»، ترجمان وحی، سال چهاردهم، شماره اول، بهار و تابستان ۱۳۸۹، شماره پیاپی ۲۷، ص ۱۱۷، «اخبار ترجمه، تهیه و تنظیم مرتضی کریمی‌نیا».

۴. نخستین ترجمه و تفسیر کامل چاپی قرآن مجید به زبان ترکی استانبولی، ترجمه تفسیر تبیان است که در سال ۱۱۱۰ هجری توسط محمد آیین‌تابی دباغ‌زاده انجام گرفته و در سال ۱۸۴۲م در مطبعة بولاق قاهره چاپ و منتشر ←

□ ۴۵ گذری بر تاریخ ترجمه و تفسیرهای ترکی قرآن مجید

نخستین ترجمه و تفسیر چاپی ترکی قرآن مجید، بر اساس تفسیر تبیان بوده است.^۱

در میان تفسیرهایی که اساس ترجمه و تفسیرهای ترکی قرآن مجید در این ادوار قرار گرفته، تفسیر مشهور المواهب العلیه / تفسیر حسینی ملاحسین واعظ کاشفی با عنوان تفسیر مواکب^۲ است که برای اولین بار با ترجمه ترکی عثمانی اسماعیل فرخ افندی در سال ۱۲۴۶ هجری / ۱۸۳۰م دو جلد در یک مجلد و رسم الخط عربی در استانبول چاپ و منتشر شده است.^۳ همچنین چاپ

ترجمه ترکی تفسیر جلالین در سال ۱۸۷۷م در مطبعه بولاق قاهره صورت گرفته است.^۴

□

→ شده است. ر.ک: مقدمه ترجمه تفسیر تبیان، آیین تابی محمد افندی، ویرایش احمد داووداغلو، همراه با متن عربی قرآن، انتشارات حضور، استانبول، ۱۹۸۰م.

1. Hartmut Bobzin, "Translations of the Qur'an", in: Encyclo edia of the Kur an, J. D. McAuliffe ed , Leiden, 2001-2006. vol 5, pp. 340-358; John Kingsley Birge "Turkish translations of the Koran", The Muslim World, Hartford, CT, SA 28, 1938. pp. 394-399.

2. Tefsiri Me akib, a translation form the Persian of Hüseyin Vaiz el Kaşif , by Feruh Efendi, Matbaai Amire, 1246, A.H 1830. In: John Kingsley Birge "Turkish translations of the Koran", The Muslim World, Hartford, CT, SA 28, 1938. pp. 394-399.

۳. ترجمه ترکی مواهب علیه ملا حسین کاشفی، ابتدا توسط ابوالفضل محمد ادیسی بدلیسی، در سال ۹۸۲ هجری، همراه با متن عربی قرآن صورت گرفته است. اسماعیل فرخ افندی در مقدمه ترجمه، از مراجعه به تفاسیر حسینی، تبیان، بیضاوی، کشاف، خازن و ترجمه بدلیسی فراوان یاد کرده است. این ترجمه و تفسیر با ویرایش و تصحیح سلیمان فاخر به القای لاتین برگردان و منتشر شده است.

۴. تفسیر القرآن الکریم (مشهور به تفسیر جلالین)، جلال‌الدین محلی و جلال‌الدین سیوطی، دارالدعوة، استانبول، بی‌تا. ر.ک: التفسیر الجمالی علی التزیل الجلالی، برگردان ترکی تفسیر جلالین است که به دست مولانا محمد خیرالدین خان هندی حیدرآبادی در سال ۱۲۹۴ هجری / ۱۸۷۷م انجام گرفته و در مطبعه بولاق قاهره طبع شده است.

مهم‌ترین ترجمه‌های چاپی قرآن مجید

از مهم‌ترین ترجمه‌های ترکی قرآن مجید در این دوره، ترجمهٔ جمیل سعید،^۱ مصطفی‌بای - محسن فانی،^۲ زکی مغامض،^۳ عمررضا دُغرول،^۴ حسن بصری چانتای بسالی‌کسیرلی،^۵ اسماعیل حقی بالتاجی،^۶ عثمان نبی‌اُغلو،^۷ حسین آتای - یاشار کوتلوآی،^۸ عبدالوهاب اوژتورک، طلعت قوچ بیگیت، یاشار نوری اوژتورک و خانم مدینه بالجی است.^۹

□

۱. ترجمهٔ ترکی استانبولی جمیل سعید، با عنوان تۆرکجه قرآن کریم، بدون متن عربی قرآن در سال ۱۳۴۰ هجری / ۱۹۲۴م توسط انتشارات جهان در استانبول چاپ و منتشر شده است. اصل این ترجمه قبل از انقراض امپراطوری و خلافت عثمانی انجام گرفته است.
۲. ترجمهٔ ترکی استانبولی با عنوان نورالبیان قرآن کریمک تۆرکجه ترجمه‌سی، مصطفی‌بای و محسن فانی در سی جزء مجزا همراه با متن عربی قرآن، رسم‌الخط عربی، مطبوعهٔ عامره، استانبول، ۱۳۴۰ هجری / ۱۹۲۶م.
۳. زکی مغامض از مسیحیان اهل سوریه بود که ترجمهٔ ترکی استانبولی قرآن مجید را با اهداف تیشیری و مغرضانه، در سال ۱۹۲۶م با رسم‌الخط عربی - ترکی عثمانی در استانبول منتشر نمود. همچنین اولین ترجمهٔ ترکی استانبولی تاریخ تمدن اسلامی اثر جرجی زیدان از طرف وی صورت گرفته است.
۴. ترجمهٔ کامل ترکی استانبولی قرآن مجید با عنوان تانری بویوردگی، عمررضا دُغرول، انتشارات احمد خالد یاشار اُغلو، استانبول، ۱۹۳۴م.
۵. چاپ اول ترجمهٔ حسن بصری چانتای بالی‌کسیرلی در سال ۱۹۳۲م بدون متن عربی قرآن با عنوان ترجمه‌لی یاسینی شریف در استانبول منتشر شد. چاپ سوم این ترجمهٔ تفسیری با متن عربی در ۳ جلد، توسط انتشارات مرشد چانتای استانبول در سال ۱۹۷۴م منتشر شده است.
۶. ترجمهٔ ترکی استانبولی قرآن مجید، اسماعیل حقی بالتاجی، خط لاتین، یلدئز و گزته‌چی‌لیک، آنکارا، ۱۹۵۷م.
۷. ترجمهٔ ترکی استانبولی قرآن مجید، عثمان نبی‌اُغلو، بدون متن عربی قرآن، نشر سومر کیتاب‌اوی، استانبول، ۱۹۸۸م.
۸. قرآن کریم و تۆرکجه آتلامی (مآلی)، ۳ جلد، خط لاتین، دیانت ایشرلی باشکانلیغی، آنکارا، ۱۹۶۱م. متن عربی این مصحف شریف به خط حافظ عثمان، خوشنویس مشهور تُرک است که در سال ۱۰۹۷ هجری کتابت شده است. این ترجمه با مقدمهٔ م. عثمان کسکی اُغلو و پیشگفتار حسن حسنی اردوم به صورت ترجمهٔ مقابل، همراه با شماره‌گذاری آیات منتشر شده است.
۹. ترجمهٔ قرآن، همراه با متن عربی قرآن مجید، مدینه بالجی، دو جلد، نشر ابرار، استانبول، ۱۹۹۲م. مهم‌ترین ویژگی این ترجمه تحت‌اللفظی، حفظ ساختار نحوی جملات ترکی است.

گذری بر تاریخ ترجمه و تفسیرهای ترکی قرآن مجید □ ۴۷

ترجمه‌های ترکی استانبولی قرآن مجید

پس از سقوط امپراطوری و خلافت عثمانی در سال ۱۳۴۲ هجری، امر ترجمه قرآن به زبان ترکی رواج گسترده‌ای یافت. برخی از این ترجمه‌ها به علت عدم برگردان از روی متن عربی قرآن مجید، اشکالات فراوانی داشتند. این مسئله باعث شد که افکار عمومی جمهوری ترکیه به شدت پریشان و ناراضی شود.

در نتیجه برای اولین بار پس از بررسی و تصویب مجلس کبیر ملی ترکیه در تاریخ ۲۱ شباط ۱۹۲۵م، امر ترجمه ترکی استانبولی قرآن مجید، بر عهده محمد عاکف آرسوی‌بای، شاعر ملی ترکیه (متوفای ۱۹۳۶م) قرار گرفت، و تدوین تفسیر قرآن مجید، به شخص محمد حمدی یازئر المایلی واگذار شد.^۱ پس از مدتی به سبب اختلاف و انصراف آرسوی‌بای، ترجمه قرآن مجید متوقف شد و یا به گفته برخی افراد، به دلیل بیماری و اقامت او در مصر، ترجمه قرآن تحویل مجلس کبیر ملی نشد.^۲ به همین دلیل ریاست مجلس از شخص محمد حمدی یازئر المایلی خواست که قرآن را نیز ترجمه کند. وی نیز با پذیرش این امر توانست به بهترین صورت، ترجمه ترکی قرآن مجید را در سال ۱۹۲۸م چاپ و منتشر نماید.

ترجمه ترکی استانبولی عبدالباقی گولپینارلی

مصطفی عزت باقی، مشهور به پروفیسور عبدالباقی

گولپینارلی، قرآن‌پژوه، مولوی‌شناس، ادیب و مورخ اهل ترکیه، ترجمه ترکی استانبولی

۱. حق دینی قرآن دینی، ینی مآلی تۆرکجه تفسیر، محمد حمدی یازئر المایلی، (تفسیر مفصل و جامعی به ترکی استانبولی) رسم الخط لاتین، دیانت ایشلری، آنکارا، ۱۹۳۵م.

۲. ترجمه ترکی استانبولی قرآن مجید (منتخب) محمد عاکف آرسوی با عنوان قرآن‌دن آیت ماکر با مقدمه عمررضا دُغول، توسط انتشارات یوکسل استانبول در سال ۱۹۴۴م منتشر شد. همچنین ترجمه کامل ترکی استانبولی قرآن مجید محمد عاکف آرسوی، توسط دکتر عبدالکریم عبدالقادر آغلو جمع‌آوری و در سال ۱۹۸۹م در آنکارا چاپ و منتشر شده است.

قرآن مجید را در سال ۱۹۵۵م به پایان رسانده و تا کنون چندین بار توسط انتشارات رمزی و کتاب‌آوی استانبول همراه با متن عربی و بدون متن عربی قرآن مجید چاپ و منتشر شده است.^۱ این ترجمه، اولین ترجمه چاپی ترکی استانبولی قرآن مجید است که توسط یک مترجم شیعه صورت پذیرفته است. همچنین این ترجمه قرآن، به کوشش محمد مجاهدی در سال ۲۰۰۳م همراه با متن عربی قرآن مجید، توسط انتشارات انصاریان در قم منتشر شده است.^۲

دیگر آثار دینی گولپینارلی، ترجمه ترکی استانبولی کتاب شریف نهج البلاغه با عنوان سخنان امام علی (ع) است که در سال ۱۹۴۰م توسط انتشارات آمک باسّم آنکارا چاپ و منتشر شده است. همچنین تفسیر محمد سوره‌سی‌نین تفسیرلری و فتح سوره‌سی‌نین تفسیری، در سال ۱۹۷۳م با خط لاتین از طرف نشر تیسّا مطبعه‌چی‌لیک صناعی در آنکارا طبع و نشر یافته است.

ترجمه قرآن کریم به زبان ترکی استانبولی از مرتضی ترابی

این ترجمه با عنوان قرآن کریم و مآلی (قرآن و ترجمه معانی) ترجمه و توضیحات از حجة الاسلام والمسلمین مرتضی ترابی، چاپ اول، انتشارات کوثر، استانبول، ۲۰۰۹م، رمضان ۱۴۳۰ هجری چاپ و منتشر شده است.^۳ در این ترجمه از تفاسیری چون تفسیر

صافی، تفسیر شبر و تفسیر مجمع البیان استفاده شده و با همکاری هیئت علمی مؤسسه فرهنگی ترجمان وحی (مرکز ترجمه قرآن مجید به زبانهای خارجی) در قم تدوین

1. Abdülbaki ölpınarlı, 1900-1982, Kur an-ı Kerim, 2 cilt, Arap a metinle birlikte, İstanbul, 1955, p. 381 381 cxxxviii, 1968. p. 688.

2. Abdülbaki ölpınarlı, Kur an-I Kerim e Meali, Aansariyan, Qom, 2003.

3. Murtaza Turabi, Kura n-i Kerim e Meali, Kevser ayınları, İstanbul, 2009. 604 177 13.

گذری بر تاریخ ترجمه و تفسیرهای ترکی قرآن مجید ۴۹ □

شده است.^۱ این ترجمه در سال ۱۳۸۹ ش جایزه جهانی کتاب سال جمهوری اسلامی ایران و نیز کتاب سال حوزه علمیه قم را به خود اختصاص داده است.

ترجمه ترکی استانبولی تفسیر المیزان

تا کنون چندین جلد از ترجمه ترکی استانبولی تفسیر وزین و ماندگار المیزان فی تفسیر القرآن اثر علامه محمد حسین طباطبایی چاپ و منتشر شده است. ترجمه جلد اول تا سوم و نیز مجلدات پنجم و نهم، توسط وحدالدین ائنه؛ جلد‌های چهارم، ششم، هشتم و دهم، به وسیله صالح اوچان در انتشارات کوثر استانبول چاپ و منتشر شده است.

□

ترجمه و تفسیرهای چاپی قرن نوزدهم و بیستم

تفسیر سوره حجرات،^۲ جودت افندی (مدرس)، ۱۲۴۱ هجری / ۱۸۲۶م؛ ترجمه و تفسیر مواکب،^۳ اسماعیل فرخ افندی، ۱۲۴۶ هجری / ۱۸۳۰م؛ ترجمه و تفسیر التبیان، محمد آیین تابی دباغزاده، مطبعة بولاق، قاهره، ۱۲۵۷ هجری / ۱۸۴۱-۱۸۴۲م؛ نتیجه التفسیر، استانبول، ۱۲۶۶ هجری / ۱۸۵۰م؛ روح البیان، اسماعیل حقی بوسوی،^۴ متوفای ۱۱۲۷ هجری / ۱۸۶۰م؛ ترجمه و تفسیر هفت یک، هذا تفسیر هفت یک من تفسیر التبیان، فتح الله حمیدالله أغلوماسئف، قازان، ۱۸۶۰م.

۱. مؤخره ترجمه ترکی استانبولی قرآن مجید، مؤسسه فرهنگی ترجمان وحی، قم، ۱۳۸۹؛ معرفی نامه مؤسسه فرهنگی ترجمان وحی، قم، ۱۳۸۹.

2. *D_ evdat Efendi Müderris , Tefsîr-i sûre-i Huḡḡur t*, Turkish, İstanbul, 1241, A. H 1826.

3. Tefsiri Me akib, a translation form the Persian of Hüseyin Vaiz el Kaşif , by Feruh Efendi, Matbaai Amire, 1246, A. H 1830. in: John Kingsley Birge "Turkish translations of the Koran", The Muslim World, Hartford, CT, SA 28, 1938. pp. 394-399.

۴. تفسیر سوره یاسین، ملکیه، رقعی، رسم الخط عربی، ترکی عثمانی، استانبول، ۱۳۱۴ هجری / ۱۸۹۶م.

نتیجۃ التفاسیر فی سورة یوسف، تصحیح احمد کامل افندی، استانبول، ۱۲۷۹ هجری / ۱۸۶۳م؛ سرّ قرآن^۱ (ترجمۃ تفسیر کبیر امام فخر رازی) سرّی پاشا گریدی افندی، ۱۸۸۵م؛ ترجمۃ سورة ضحی، ابراهیم گوزؤبؤیؤک زاده (قیسروی)، استانبول، ۱۲۸۷ هجری / ۱۸۷۱م؛ تفسیر قرآن ترجمہ سی، تفسیر نجاتی، عثمان نجاتی اسکی شہیرلی، ۱۲۸۸ هجری / ۱۸۷۱م؛ التفسیر الجمالی علی التنزیل الجلالی،^۲ مولانا محمد خیرالدین خان ہندی حیدرآبادی، مطبعۃ بولاق، قاہرہ، ۱۲۹۴ ہجری / ۱۸۷۷م.

زیدۃ الآثار المواہب والانوار،^۳ علی و سلیمان (احمد بن عبداللہ)، نشر رضا افندی، استانبول، ۱۲۹۴ ہجری / ۱۸۷۷م؛ خلاصۃ الاخلاص، احمد صبری - م. ابوضیاء، استانبول، ۱۳۰۴ ہجری / ۱۸۸۸م؛ ترجمۃ حکمۃ البیان فی سورة الرحمن، احمد رشدی، استانبول، ۱۳۰۵ ہجری / ۱۸۸۹م؛ ریاض الغفران، (تورکچہ یاسین شریفن نظمئن تفسیری)، سلیمان شکیب، استانبول، ۱۳۱۳ ہجری / ۱۸۹۷م.

قرآن، کلام شریف تفسیری، تفسیر فوائد، قازان، ۱۸۹۹-۱۹۰۰م؛ تفسیر ہفت یک، مولانا محمد جمال الدین تفسیریندن، قازان، ۱۸۹۵-۱۹۰۰م؛ تفسیر سورة یاسین، اسماعیل حقّی ماناسترلی، ۱۳۱۴ ہجری / ۱۸۹۶م؛ ترجمہ و تفسیر ہفت یک، کتاب شریف مآب ہفت یک تفسیری، تورکی تیلیندہ، سدرۃ المنتہی، قازان، ۱۹۰۵م؛ ترجمہ و تفسیر کشف الحقائق

۱. ترجمہ و تفاسیر سرّی پاشا گریدی افندی با عناوین احسن القصص، تفسیر سورة یوسف علیہ السلام، ۳ جلد، رسم الخط عربی، ترکی عثمانی، شرکت مرتبّیہ، استانبول، ۱۳۰۹ ہجری / ۱۸۹۳م؛ سرّ الانسان، تفسیر سورة انسان، رسم الخط عربی، ترکی عثمانی، ضبطیہ جادہ سیندہ ۶۱ نمبرہ لی، استانبول، ۱۳۱۲ ہجری / ۱۸۹۶م؛ سرّ تنزیل، رسم الخط عربی، ترکی عثمانی، دیاربکر، ۱۳۱۱ ہجری / ۱۸۹۵م؛ سرّ فرقان، تفسیر سورة فرقان، دو جلد در یک مجلد، رسم الخط عربی، ترکی عثمانی، ضبطیہ جادہ سیندہ ۶۱ نمبرہ لی، استانبول، ۱۳۱۲ ہجری / ۱۸۹۶م؛ سرّ قرآن، (برگرفته از تفسیر کبیر فخر رازی) سہ جلد در یک مجلد، رسم الخط عربی، ترکی عثمانی، شرکت مرتبّیہ، استانبول، ۱۳۰۲-۱۳۰۳ ہجری / ۱۸۸۶-۱۸۸۷م؛ سرّ مریم، تفسیر سورة مریم، رسم الخط عربی، ترکی عثمانی، دیاربکر، ۱۳۱۲ ہجری / ۱۸۹۴م.

۲. التفسیر الجمالی علی التنزیل الجلالی، برگردان ترکی تفسیر جلالین است. ر.ک: فہرس المطبوعات التریکیہ العثمانیہ، دارالکتب القومیہ، قاہرہ، ۱۹۸۲م.

3. Zebdetül sar el Me ahib e el En ar by Ali ve Suleyman, Lithographed on Riza Efndi Press, İstanbul, 1294 A.H 1877. in: John Kingsley Birge "Turkish translations of the Koran", The Muslim World, Hartford, CT, SA 28, 1938. pp. 394-399.

گذری بر تاریخ ترجمه و تفسیرهای ترکی قرآن مجید □ ۵۱

عن نکت الآيات والدقائق^۱ میر محمد کریم آغا، باکو، ۱۹۰۴-۱۹۰۶م؛ هفت یک تفسیر آچیق تۆرکی، قازان، ۱۹۰۳-۱۹۰۷م؛ ترجمه تفسیر نعمانی، ملا نعمان بن امیر بن عثمان، ارنبورگ، ۱۹۰۷م؛ یاسین تفسیری یانا ترتیبده یاسین شریف معناسی، قازان، ۱۹۰۷م؛ ترجمه و تفسیر کتاب البیان فی تفسیر القرآن^۲ محمد حسن اسماعیل اُغلو مولازاده شکوی (نخو)، تفلیس، ۱۳۲۶ هجری / ۱۹۰۸م؛ تحصیل البیان فی تفسیر القرآن، محمد صادق بن شاه احمد ایمان قولو قازانلی، قازان، ۱۹۱۰م.

تفسیر شریف انوار القرآن، اسماعیل حقی برکت زاده، ۱۳۳۱ هجری / ۱۹۱۳م؛ سورة اخلاص و علق تفسیری، شیخ الاسلام موسی کاظم، ۱۳۳۴ هجری / ۱۹۱۸م؛ صفوة البیان فی تفسیر القرآن، استانبول، ۱۳۳۵ هجری / ۱۹۱۹م؛ نور البیان، قرآن کریم تۆرکجه ترجمه سی، ابراهیم حلمی (چیغیرآجان)، ۱۳۴۱ هجری / ۱۹۲۲م؛ تفسیر نعمانی (کلام شریف)، جمال الدین عماد الدین، هلسینکی، ۱۹۵۹م؛ ترجمه شیخ الاسلام بن اسدالله الحامدی، قرآن الاتقان فی ترجمه القرآن، قرآن تفسیر قازان تیلینده، چاپ اول، قازان، ۱۹۱۱-۱۹۱۴م، چاپ دوم، توکیو، ۱۹۵۰م؛ قرآن کریم مترجم و محشی باللغة التركستانية^۳ محمود بن سید نذیر طرازی مدنی، بمبئی، ۱۳۷۵ هجری / ۱۹۵۵م، دوحه، ۱۹۸۰م.

□

1. Meer Muhammad Kareem agha, Kashf al-Ha ayee an ukat al- yat a d-Da ayee , Baku, 1904-1906; Zeeya Bunyadov and Vaseem Memmedaliyav, Kur anikerim, Azar nashr, Baku, 1992. xxvii.

2. Muhammad Hasan Molazadah Shaka ee, Kitab al-Bayan fee Tafseer al- uran, ed 2, Baku, 1989; Erdogan Pazarbaşı, "Popular Commentaries and Translations of the Qur'an in Azerbai an", Erciyeş niversity Ilahiyat Fakulty, osyal Bilimler Enstitü Dergisi, Sayı: 11 il: 2001. pp. 141-153.

۳. ترجمه قرآن کریم، محمود بن سید نذیر طرازی مدنی، با رسم الخط عربی - اُزبکی، (ترکی شرقی) کریمی، بمبئی، ۱۳۷۵ هجری / ۱۹۵۵م؛ قرآن کریم مترجم و محشی باللغة التركستانية، محمود بن سید نذیر طرازی مدنی، با رسم الخط عربی، ترکی - اُزبکی، مطابع القطر الوطنية، دوحه، ۱۹۸۰م.

ترجمه و تفسیرهای ترکی آذربایجانی قرآن مجید

برخی زبان‌شناسان و جهانگردان اروپایی، مانند باسکاکف^۱ و کُنونوف^۲ که در سالیان گذشته به شرق میانه سفر کرده‌اند، زبان ترکی آذربایجانی را از حیث گستره کثرت گویشوران، نظیر زبان فرانسوی در اروپا دانسته و چنین نوشته‌اند: «ترکی آذربایجانی، از کاشغر تا استانبول مقرون به فهم است»^۳.

گفته می‌شود اولین ترجمه ترکی آذربایجانی قرآن مجید، در میانه‌های قرن نهم هجری به فرمان امیر قره‌یوسف – سرسلسله پادشاهان شیعه قره‌قویونلو، پدر ابوالمظفر جهانشاه حقیقی – حاکم آذربایجان و عراقین انجام گرفته، و خود او این ترجمه را همراه آیات قرآن، با صوت زیبایی می‌خوانده است.^۴

1. A. Baskakov, *hilologiae Turcicae undamenta*, iesbaden, 1965; . A. Baskakov, *edene i učenje tyurkskih ya iko*, Mosco , 1962.

2. A. . Kononov, *Bibliografičeskiy slo ar otečest- ennuh tyurkologo*, Dooktyabr skiy eriod, Mosco , 1989; *ibid*, *Grammatika o remennogo Turetskogo iteraturnogo a lka*, Akademiya auk SSSR Institut Vostokovedeniya, Moskva-Leningrad, 569 s. Tıpıkbasım, Multilingual, İstanbul, 2001.

3. Erdogan Pazarbaşı, "Popular Commentaries and Translations of the Quran in Azerbai an", Erciyeş niversity İlahiyat Faculty, *osyal Bilimler Enstitü Dergisi*, Sayı: 11 il: 2001. pp. 141-153; Mehmet Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul, 1981.

4. Vladimir F. Minorsky, 1877-1966, "Jihan-Shah Qara-Qoyunlu and His Poetry", Turkmenica, , Bulletin of hool of Oriental and frican tudies, niversity of London, Vo l. 16, o. 2 , 1954. p. 277; Vladimir F. Minorski, "Cihanşah Qara oyunlu və onun Şe'rləri", Bulletin of hool of Oriental and frican tudies, BSOAS, London, 1954;

ترکان در ایران، برتولد اشیپولر، کلیفورد ادموند، باثورث، فاروق سومر، کلود کاهن، ولادیمیر مینورسکی، ترجمه یعقوب آژند، نشر مولی، تهران، ۱۳۸۶؛ قراقویونلوها، فاروق سومر، ترجمه وهاب ولی، نشر وزارت فرهنگ و آموزش عالی و علمی و فرهنگی، تهران، ۱۳۶۹؛ دیار بکر، ابوبکر طهرانی، به کوشش نجاتی لوغال و فاروق سومر، طهوری، تهران، ۱۳۵۶. رک: نگاهی به دایره‌المعارف بزرگ اسلامی، مدخل ترجمه قرآن، آینه پژوهش، شماره ۱۱۴ و نشریه بین‌المللی کورپو، ۶۲ نجی نومه، خرداد ۱۳۹۰، باهار و یای فصلی، مقاله «جهانشاه قره‌قویونلو» از همین قلم.

گذری بر تاریخ ترجمه و تفسیرهای ترکی قرآن مجید ۵۳ □

در واپسین سالهای پایانی قرن نهم هجری، به دستور اوزون حسن بایندری، اولین پادشاه سلسله آق‌قویونلو، ترجمه دیگری از قرآن کریم به ترکی آذربایجانی انجام گرفته است.^۱ نسخه خطی این ترجمه، امروزه در بخش گنجینه نسخه‌های خطی آستان قدس رضوی در مشهد نگهداری می‌شود.^۲ همچنین نسخه‌های خطی فراوانی از ترجمه قرآن کریم به زبان ترکی آذربایجانی وجود دارد که بیشتر مربوط به قرن نهم هجری و پس از آن است.^۳

ترجمه و تفسیر کشف الحقائق عن نکت الآيات والدقائق

این ترجمه و تفسیر قرآن مجید، توسط میرمحمد کریم آغا (۱۸۵۳-۱۹۳۹م)، نوه حاج میرجعفر علوی حسینی موسوی باکوئی انجام گرفته و در سال ۱۹۰۴-۱۹۰۶م در سه جلد رحلی در باکو به طبع رسیده است.^۴

نسخه دست‌نویس این ترجمه و تفسیر، در انستیتوی

نسخ خطی آکادمی ملی جمهوری آذربایجان نگهداری می‌شود.^۵ این اثر برای اولین بار،

1. Süleyman Əliyarlı, "XIII-XV Əsrlərin Tarixi", Azərbaycan Tarihi, s. 333-334; Davut Aydın, "Süleyman Əliyarlı'nın "Kashf al-Ha'ayee" adlı əsəri haqqında", Azərbaycan türkcəsi və ərəb rəfəqəsi ilə yanaşma, s. 86.

2. نگاهی به ترجمه‌های آذربایجانی قرآن مجید، رسول اسماعیل‌زاده، ترجمان وحی، شماره ۱ و ۲؛ دانشنامه قرآن و قرآن‌پژوهی، بهاء‌الدین خرمشاهی، دوستان، تهران، ۱۳۷۷. مدخل «ترجمه ترکی قرآن کریم»، ابوالقاسم رادفر، ص ۵۳۷.

3. Muhammad Hamidullah, Kur'an Kerim Tarihi, trans. Sait Mutlu. İstanbul, 1965. p. 74; Ahmet Topaloğlu, "Kur'an-Kerimin İlk Türk Tercüme ve Cavahiri' l Asdaf", Türk Dünyası Araştırmaları, no. 27, 1983. pp. 20-59; Erdoğan Pazarbaşı, "Popular Commentaries and Translations of the Qur'an in Azerbaijan", Erciyes University İlahiyat Faculty, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı: 11, yıl: 2001. pp. 141-153; Ekmeleddin İhsanoğlu and Mustafa İnan, "A Bibliography of the Translations of the Holy Qur'an in Manuscript Form", İstanbul, 2000.

4. Meer Muhammad Kareem agha, Kashf al-Ha'ayee an Mukat-al-Yat ad-Da'ayee, Baku, 1904-1906; Zeeya Bunyadov and Vaseem Memmedaliyev, Kur'anikerim, Azar nashr, Baku, 1992. xxvii.

5. Ahmet Dolunay, Ger egin Dogusu, ile Kur'an Tefsiri, Merkür yayınları, I. baskı, İstanbul, 2000. viii-vii, I, xix.

توسط مطبعه بخاریه روزنامه کاسپی^۱ چاپ و منتشر شده است.^۲ چاپ دوم این ترجمه و تفسیر ترکی آذربایجانی، به صورت افست، توسط دانشگاه سهند تبریز در سال ۱۳۷۳ش انجام گرفته است.^۳ همچنین ترجمه فارسی آن به وسیله حاج عبدالمجید صادق نوبری صورت پذیرفته است.^۴

برگردان ترکی استانبولی این اثر نیز با ویرایش و تصحیح احمد دولون‌آی، با عنوان زایش حقیقت، تفسیر علوی [شیعی] قرآن کریم (Ger eğin Doğuşu, le Kur an Tefsiri)، توسط انتشارات مرکور استانبول در سال ۲۰۰۰م چاپ و منتشر شده است.^۵

این ترجمه و تفسیر، در کشورهای ایران، آذربایجان، عراق و نیز قسمتهایی از نواحی غربی چین (سین کیانگ)، ازبکستان، افغانستان و آسیای میانه برای عموم قابل فهم است.

منابع تفسیری: کشاف، تفسیر کبیر، ارشاد العقل السلیم، روح البیان، مجمع البیان، لباب التأویل فی معانی التنزیل، مدارک التنزیل و حقایق التأویل و انوار التنزیل.

---

1. Buhariya Press of the Kas y

2. Erdogan Pazarbaşı, "Popular Commentaries and Translations of the Qur'an in Azerbai an", Erciyeş niversity Ilahiyat Faculty, osyal Bilimler Enstitü Dergisi, Sayı: 11 il: 2001. pp. 141-153.

۳. نگاهی به ترجمه‌های آذربایجانی قرآن مجید، رسول اسماعیل‌زاده، ترجمان وحی، سال اول، شماره اول، ص ۶۴.

۴. تفسیر القرآن الکریم (برگردان فارسی ترجمه و تفسیر ترکی آذربایجانی، کشف الحقائق عن نکت الآیات والدقائق)، حاج عبدالمجید صادق نوبری، چاپ اول، ۱۳۳۹ش، انتشارات اقبال، چاپ دوم ۱۳۴۹ش، چاپ سوم ۱۳۵۴ش و چاپ چهارم ۱۳۵۸ش در سه جلد وزیری، چاپخانه حیدری، تهران.

5. Ahmet Dolunay, Ger eğin Doğuşu, le Kur an Tefsiri, Merkür ayınları, I. baskı, İstanbul, 2000. viii-vii.

ترجمه و تفسیر کتاب البیان فی تفسیر القرآن

این ترجمه و تفسیر ترکی آذربایجانی قرآن مجید، در سال ۱۳۲۶ هجری / ۱۹۰۸ م توسط محمدحسن اسماعیل‌آغلو مولازاده شکوی (نخو)۱ در مطبعه غیرت شهر تفلیس گرجستان، دو جلد در یک مجلد، چاپ و منتشر شده است.۲ نیز چاپ دوم آن در ربیع‌الاول ۱۳۹۹ هجری از طرف حوزه علمیه قم، و چاپ سوم آن در سال ۱۳۶۹ ش از طرف سازمان تبلیغات اسلامی انجام گرفته است. همچنین در سال ۱۹۸۹ م در باکو تجدید چاپ شده است.۳

منابع تفسیری: تفسیر مجمع البیان، تفسیر جلالین، تفسیر انوار التنزیل و تفسیر کبیر.

ترجمه ترکی آذربایجانی قرآن مجید ضیاء بنیاداف - واسیم محمدعلی‌اؤ

این ترجمه در سال ۱۹۹۲ م توسط ضیاء بنیاداف - واسیم محمدعلی‌اؤ با رسم‌الخط کریل، بدون متن عربی قرآن، در یک جلد ۷۳۰ صفحه‌ای با ۳۲ صفحه مقدمه، توسط انتشارات آذرنشر باکو چاپ و منتشر شده است.۴

این ترجمه از حیث ادبیات ترکی آذربایجانی در سطح عالی و به صورت ساده و روان نگارش یافته و برای عموم مردم مقرون به فهم است.۵

۱. شکوی، منسوب به شکوی از شهرهای جمهوری آذربایجان.

2. Muhammad Hasan Molazadah Shaka ee, Kitab al-Bayan fee Tafseer al-Quran, ed 2, Baku, 1989. in: Erdogan Pazarbaşı, "Popular Commentaries and Translations of the Qur'an in Azerbaijan", Erciyeş niversity İlahiyat Faculty, osyal Bilimler Enstitü Dergisi, Sayı: 11 il: 2001. pp. 141-153.

۳. نگاهی به ترجمه‌های آذربایجانی قرآن مجید، رسول اسماعیل‌زاده، ترجمان وحی، شماره ۱ و ۲.

4. Zeeya Bunyadov and Vaseem Memmedaliyav, Kur anikerim, Azar nashr, Baku, 1992. xxviii-xxxii.

۵. نگاهی به ترجمه‌های آذربایجانی قرآن مجید، رسول اسماعیل‌زاده، ترجمان وحی، شماره ۱ و ۲.

چاپ دوم این ترجمه در سال ۱۹۹۷م با ویرایش علمی شیخ الاسلام جمهوری آذربایجان، حاجی الله شُگُور پاشازاده^۱ در آنکارا طبع و نشر یافته است.^۲

منابع تفسیری: تفسیر جلالین، مجمع البیان، صفوة النفاسیر، مشکل اعراب القرآن، المواكب، ترجمه قرآن عمر نصحی بیلمن، معانی القرآن، كشف الحقائق عن نکت الآیات والدقائق و کتاب البیان فی تفسیر القرآن.

ترجمه احمد کاویان پور اورموی

چاپ اولین ترجمه کامل ترکی آذربایجانی قرآن مجید با رسم النخط عربی در ایران، توسط احمد کاویان پور اورموی انجام گرفته است. چاپ دوم این ترجمه به صورت صفحه مقابل در تاریخ ۱۳۷۱ش توسط انتشارات اقبال در تهران منتشر شده است.

کاویان پور، ترجمه قرآن کریم به زبان ترکی آذربایجانی را پس از ده سال تلاش مداوم (طبق برآورد و محاسبه خود) در ظرف ۱۸۰۰۰ ساعت کار مفید و مقدس علمی به پایان رسانده که با رسم النخط عربی، چاپ و منتشر شده است.^۳ از دیگر آثار قرآنی وی، ترجمه قرآن مجید به زبان فارسی، قرآن و مقررات ارتش با اقتباس از آیات قرآن و دانستی‌هایی از قرآن کریم و نهج البلاغه را می‌توان نام برد.

1. Şayh al-Islām Ha ee Allahşükür Paşazade.

2. Erdogan Pazarbaşı, "Popular Commentaries and Translations of the Qur'an in Azerbaijan", Erciyes University İlahiyat Faculty, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı: 11 il: 2001. pp. 141-153.

۳. بررسی ترجمه‌های امروزی فارسی قرآن کریم، بهاء‌الدین خرّمشاهی، بازیبنی نهایی: مهدی اللهیاری تبریزی، مؤسسه فرهنگی ترجمان وحی، ص ۲۰۷، چاپ دوم، قم، ۱۳۸۹.

گذری بر تاریخ ترجمه و تفسیرهای ترکی قرآن مجید ۵۷ □

منابع تفسیری: المیزان فی تفسیر القرآن علامه طباطبایی، تفسیر نمونه آیت الله مکارم شیرازی، تفسیر ابوالفتوح رازی و تفسیر کشف الحقائق عن نکت الآیات والدقائق.

ترجمه رسول اسماعیل زاده دوزال

ترجمه ترکی آذربایجانی قرآن کریم به وسیله دکتر رسول اسماعیل زاده دوزال صورت پذیرفته و چاپ اول آن در سال ۱۳۷۸ش و چاپ دوم آن با ویرایش و تصحیح جدید در سال ۱۳۸۶ش به وسیله مؤسسه فرهنگی ترجمان وحی (مرکز ترجمه قرآن مجید به زبانهای خارجی) در قم منتشر شده است.

همچنین این ترجمه قرآن با دو الفبای سیریلیک، (کریل - لاتین) به چاپ رسیده است. ترجمه این مصحف شریف به شکل آکادمیک و مستقیماً از متن اصلی قرآن با نثری شیوا و روان، بدون دخالت دادن سلیقه‌های مذهبی و عقیدتی، و مطابق با آخرین پژوهشهای قرآنی و یافته‌های تفسیری و علمی چاپ و منتشر شده است.^۱ قابل ذکر است که این ترجمه در سال ۱۳۸۶ش جایزه جهانی کتاب سال جمهوری اسلامی ایران را به خود اختصاص داده است.

□

دیگر ترجمه‌های ترکی آذربایجانی قرآن مجید

ترجمه ترکی آذربایجانی قرآن کریم، نریمان قاسم‌زاده، انتشارات آذربایجان، ۳۶۳ صفحه، کامل، بدون متن عربی قرآن، خط کریل، باکو، ۱۹۹۳؛ ترجمه ترکی آذربایجانی قرآن کریم، ترجمه گروهی، انتشارات بین‌المللی الهدی، ۶۰۴ صفحه، کامل، همراه با متن عربی قرآن مجید، خط کریل، باکو، ۱۹۹۵.

۱. مؤخره ترجمه ترکی آذربایجانی قرآن مجید؛ معرفی‌نامه مؤسسه فرهنگی ترجمان وحی، قم، ۱۳۸۹.

ترجمه ترکی آذربایجانی قرآن کریم، میریوسوف [یوسف] میر باقرأغلو هاشم‌اف، بی‌نا، ۲۵۴ صفحه، ناقص، همراه با متن عربی و آوانگاری قرآن مجید، خط کریل، بی‌جا، ۱۹۷۹م؛ ترجمه ترکی آذربایجانی قرآن کریم، ترجمه عم جزء، مرتضی ترابی، انتشارات انصاریان، ۱۲۲ صفحه، همراه با متن عربی قرآن مجید، بی‌تا، قم؛ تفسیر تسهیل البیان، محمد صادق بن ملا شاه احمد، اورنگ مطبعه‌سی، ترجمه تفسیر مواهب علیه ملا حسین واعظ کاشفی، ۸۱۸ صفحه، قازان، ۱۹۱۱م.

تحصیل البیان فی تفسیر القرآن، ایمان قولو قازانلی، ۷۹۰ صفحه، قازان، ۱۸۹۲م؛ ترجمه و تفسیر قرآن عظیم، محض احمد هاشم‌زاده، انستیتوی نسخ خطی آکادمی ملی جمهوری آذربایجان، رسم‌الخط عربی، کامل، ۴ ج، باکو، ۱۹۶۲م (چاپ نشده)؛ ترجمه ترکی آذربایجانی قرآن کریم، محمد جواد علوی طباطبایی، بی‌نا، ۱۳۱۹ صفحه، کامل، با متن عربی و آوانگاری قرآن مجید، خط کریل، بی‌جا، ۱۴۲۲ق.

ترجمه ترکی آذربایجانی قرآن کریم، آغابالا مهدی‌اف دردانه جعفرلی، نشریات گرافیا مرکزی، از روی ترجمه فارسی آیت الله مشکینی، ۶۰۴ صفحه، کامل، با متن عربی قرآن مجید، باکو، ۲۰۰۶م؛ الفاتحة و جزء عم و ترجمة معانيهما الى اللغة الأذرية، بی‌نا، مُجمَع ملک فهد، ۶۴ صفحه، با متن عربی قرآن مجید، مدینه منوره، ۱۴۲۵ هجری؛ نچه ایشق‌لیقلار قرآن کریمین معارف‌لرین، ترکی آذری‌نین دیلیجه، چالئشان: [به کوشش] حسین حائری کرمانی، ۱۵۱ صفحه، منتخب، با متن عربی قرآن کریم، بنیاد پژوهش‌های آستان قدس رضوی، مشهد، ۱۳۷۷ش.